

Σαλαμίνα

Η άγνωστη ιστορία ενός νησιού

ΧΑΡΗΣ Μ. ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ
Διδάκτωρ Αρχαιολογίας
ΑΜΑΝΤΑ Μ. ΦΩΣΚΟΛΟΥ
Φιλολόγος

Το παρελθόν της Σαλαμίνας, ενός νησιού πολύ κοντινού στην Αθήνα, παραμένει ουσιαστικά άγνωστο και μυστηριώδες. Στο κείμενο που ακολουθεί (απόσπασμα από το εξαντλημένο έργο Πειραιάς και συνοικισμοί. Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα, εκδ. Εστία, Αθήνα 1991) οι δύο συγγραφείς σχολιάζουν και συνδυάζουν τις πενιχρές πληροφορίες που έχουν διασωθεί για το νησί μέχρι την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους.

Σχετικά με το νησί έχουν γραφεί αρκετά άρθρα (1) που διαφωτίζουν την ιστορική πορεία του από την Πρωτοελλαδική περίοδο (θέση Μαρούδι). Θα ήταν περιττό να επαναλάβει κανείς τα μυθολογικά στοιχεία που αφορούν τη Σαλαμίνα και τα πρόσωπα ή τους ήρωές της (2) που αναφέρονται στα ομηρικά έπη ή όσα διαδραματίστηκαν κατά τη ναυμαχία εναντίον των Περσών και πριν ακόμη, με τη διαμάχη Αθηναίων και Μεγαρέων για το νησί, όπου σημαντικός ήταν ο ρόλος του Σόλωνα. Κάποιες απόπειρες να ταυτισθεί το όνομά της με εγκατάσταση Φοινίκων στερούνται επιστημονικότητας.

Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι οι ανασκαφές στο νησί και οι επιφανειακές έρευνες πιστοποιούν και βεβαιώνουν συνεχή κατοίκηση από τη Μυκηναϊκή εποχή (θέσεις Πουσιρί, Αγ. Νικόλαος, μέχρι την οικία του γιατρού Παπασωτηρίου, Λιμνιώνας, Χαλιώτη, Βορί, Αμπελάκια, Σαλαμίνα κ.α.) με ευρήματα που εκτίθενται στο τοπικό μουσείο (3).

Για την Παλαιοχριστιανική, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή οι πιο σημαντικές πληροφορίες προέρχονται από τα ανασκαφικά δεδομένα και τις έρευνες του βυζαντινολόγου Δ. Πάλλα (4), τέκνου αντάξιου της ιστορίας και της αίγλης της Σαλαμίνας, ο οποίος δημοσίευσε το 1948-51 εμπειριστατωμένη μελέτη από την οποία παραθέτουμε πιο κάτω τα κυριότερα στοιχεία.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη που σώθηκαν και ενσωματώθηκαν στον νέο ναό της Φανερωμένης (5), η μελέτη του μοναστηριακού συγκροτήματος, η έρευνα από τον Μ. Γκητάκο (6) και η δημοσίευση του αρχείου της, καθώς και σκόρπιες ειδήσεις από άλλες πηγές, ανασυνθέτουν την ιστορία του νησιού κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και του μεταπελευθερωτικού διαστήματος. Οι πληροφορίες των περιηγητών και η επιστημονική μελέτη των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού και των οικιστικών συνόλων ή των ενοριακών ναών συμπληρώνουν την εικόνα.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα του Δ. Πάλλα, στο νησί, που παράλληλα με την ονομασία Σαλαμίνα διατήρησε τουλάχιστον από τον 4ο αιώνα π.Χ. κι εκείνη της Κούλουρης (από επιγραφή που βρέθηκε επιβεβαιώνεται το όνομά της ως Κόλουρις) (7), κατά τον 13ο-14ο αιώνα υπήρχαν αρκετοί ναοί σε διάφορα σημεία, καθώς και μικροί οικισμοί. Η έρευνα επιβεβαίωσε τη σχέση τους, που οριοθετεί άλλωστε και τους ιστορικούς άξονες για την ανασυγκρότηση των γεγονότων εκεί.

Ο ναός του Αγ. Γρηγορίου του 13ου-14ου αιώνα ήταν το κέντρο μικρού οικισμού που βρίσκεται πια σε ερειπιώδη κατάσταση. Εδώ ανήκε εκκλησία επάνω στην οποία κτίστηκε η μονή Φανερωμένης (8), αφού πέρασε κατά τον 14ο αιώνα μια νέα οικοδομική φάση με αρχιτεκτονικά στοιχεία δυτικής προέλευσης που

ιστορικά μπορούν να συσχετισθούν με την παραχώρηση του νησιού ή μέρους του στον αφέντη της Εύβοιας Βονιφάτιο Ντα Βερόνα από τον Γουίδο Δελαρός, αφέντη της Αθήνας (1296-1317) (9). Μέχρι τότε αναφέρεται ότι το νησί εξαρτάτο από τον διοικητή της Μονεμβασίας στον οποίον οι Κουλουργιώτες κατέβαλλαν τους ετήσιους φόρους τους (10). Καθώς φαίνεται από τα λείψανα που έχουν διασωθεί, η κύρια πρόσβαση στο νησί και οι συντεταγμένες των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων επέβαλλαν ώστε οι επαφές των κατοίκων να είναι περισσότερο ανεπτυγμένες με την Πελοπόννησο και τα κοντινά στη Σαλαμίνα νησιά (Αίγινα κλπ.), παρά με την Αττική. Τούτο τουλάχιστον αποδεικνύει η σημασία των λιμανιών Φραγκολιμιώνα ή Τουρκολιμιώνα κοντά στο σημερινό Μούλκι και Πελιστέρια απέναντι από την Αίγινα. Δεν είναι τυχαίο ότι τόσο στο πρώτο λιμάνι όσο και στο δεύτερο σώζονταν μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα υστεροβυζαντινοί ναοί, της Παναγίας (σώζονται τα ερείπιά της, ενεπίγραφοι λίθοι και μερικοί τάφοι) και του Αγ. Νικολάου αντίστοιχα. Αυτός ο ναός μαρτυρείται και στα κείμενα του Τούρκου περιηγητή Ελβιγιά Τσελεμπί, ο οποίος ονομάζει το νησί Κελούρ, δηλ. Κούλουρη (1667). Δύο άλλοι ναοί του 13ου-14ου αιώνα που κατεδαφίστηκαν στα νεώτερα χρόνια (1948) και ξανακτίστηκαν είναι του Αγ. Μηνά (χωστός τότε και με τοιχογραφίες) και του Αγ. Ανδρέα δίπλα ή μέσα στον οποίον ενταφιάσθηκε ο γνωστός Αθηναίος Παναγής Χαλκοκονδύλης. Στη βόρεια πλαγιά του Μαύρου Βουνού (Μάλιζα) βρέθηκαν επίσης τα θεμέλια υστεροβυζαντινής εκκλησίας κοντά στην οποία ανηγέρθη αργότερα ο ναΐσκος της Παναγίας Βροντούς (11). Το γεγονός επίσης ότι ο Λάμπρος Κανέλος ήλθε από την Κόρινθο και ανήγειρε τη μονή της Φανερωμένης (τρίτη οικοδομική φάση) χωρίς διατυπώσεις και εμπόδια από τους Τούρκους δείχνει αφ' ενός ότι ο έλεγχός τους στο νησί ήταν σχεδόν ανύπαρκτος, τουλάχιστον μέχρι το 1689 οπότε έφυγε από τον Πειραιά ο Μοροζίνι, κι αφ' ετέρου ότι το νησί ήταν πολιτικά και οικονομικά συνδεδεμένο με την Αίγινα και την Πελοπόννησο υπό την εξουσία των Βενετών μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα. Ασφαλώς, η κατοίκησή του από τα τέλη του 15ου αιώνα έγινε προβληματική, αφ' ότου οι Τούρκοι εγκαταστάθηκαν στην Αττική και ο Πειραιάς κατήντησε λιμάνι πειρατών. Εκεί λιμενιζόταν ο Πίρι Ρεϊς (Piri Reis) και άλλοι πειρατές που επιτέθηκαν αρκετές φορές τόσο κατά της Αίγινας, όσο και κατά της Κούλουρης από την οποία πήραν και αιχμαλώτους (το 1510, 1519, 1533 κ.εξ.) (12). Αυτό σημαίνει ότι υπήρχε στο νησί ένα τουλάχιστον κατοικημένο κέντρο στην αθέατη από τους Τούρκους πλευρά και με άμεση πρόσβαση προς την Πελοπόννησο. Νομίζουμε ότι τούτο πρέπει να εντοπισθεί κάπου κοντά στο σημερινό Μούλκι όπου βρίσκεται και το λιμάνι, γνωστό ως Φραγκολιμιώνας, λόγω της συχνής προσέγγισης των βενετικών πλοίων.

Οι Βενετοί, για να προλαβαίνουν τις οποιεσδήποτε εξορμήσεις των τουρκικών πλοίων κατά των ακτών της Πελοποννήσου και της Αίγινας και κατά δεύτερο λόγο κατά της ίδιας της Κούλουρης, έκτισαν τρεις πύργους-παρατηρητήρια. Ο ένας βρισκόταν πίσω από το εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής και κατεδαφίσθηκε το 1938, ο άλλος κοντά στην Παναγιά της Βροντούς στη βόρεια πλαγιά της οροσειράς Μάλιζα (Μαύρο Βουνό) και ο τρίτος στο Αμπελάκι γύρω από τον οποίον οργανώθηκε ο νεώτερος οικισμός (13). Ενας όμοιος πύργος που βρισκόταν σε οπτική επαφή με αυτόν στο Αμπελάκι ήταν και ο Κερατόπυργος στο σημερινό Νέο Ικόνιο. Είναι επίσης πολύ πιθανόν όμοιος πύργος να υπήρχε στην Κακηβίγλα, καθώς δηλώνει το δεύτερο συνθετικό της λέξης, αν και δεν είναι απαραίτητο το παρατηρητήριο αυτό να ήταν κτιστό. Ετσι μπορούσαν να ελέγξουν τα περάσματα και να ελαχιστοποιήσουν τους κινδύνους. Πάντως δεν φαίνεται στα μέσα του 17ου αιώνα να υπάρχει αξιόλογη παρουσία Βενετών και αμυντική αποτρεπτική ικανότητα, διότι ο Τούρκος περιηγητής Ελβιγιά Τσελεμπί το 1667 με τη συνοδεία στρατιωτών περιηγήθηκε ακώλυτα το νησί και επέστρεψε στην Αθήνα μέσω του Κερατσινίου (14). Λίγα χρόνια μετά, το 1697 οι Σπον (Spon) και Ουέλερ (Wheeler) που επισκέφθηκαν την Κούλουρη (τώρα Μούλκι) σημείωσαν την ύπαρξη εκεί ενός ανδρικού μοναστηριού με λίγα σπίτια γύρω του, που οι ντόπιοι το ονόμαζαν Μητρόπολη. Ο Ουέλερ, όμως, διευκρινίζει ότι το χωριό *Metropi*, δηλ. Μητρόπολη, βρισκόταν κάτω από έναν λόφο. Ο Δ. Πάλλας, που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη διαφοροποίηση αυτή (σελ. 118 σημ. 4), πιστεύει ότι η παράδοση λύνει το πρόβλημα, διότι αναφέρει ότι οι κάτοικοι έφυγαν από το παλιό χωριό και εγκαταστάθηκαν κοντά στους καλόγηρους, επειδή ένας Δράκος έτρωγε τα παιδιά τους (15).

Τα πιο πάνω στοιχεία είναι τουλάχιστον εύγλωττα για τέσσερα κυρίως ιστορικά συμβάντα. Πρώτον, η Μητρόπολη ως οικισμός ήταν έδρα προφανώς του επισκόπου Σαλαμίνας που κατείχε την τρίτη τάξη στη

μητρόπολη της Αθήνας τότε. Δεύτερον, το 1679 τουλάχιστον δεν υπήρχε η ονομασία Μούλκι στην περιοχή, ως οικισμός. Τρίτον, έγινε μετακίνηση των κατοίκων από το παλιό χωριό που βρισκόταν κάτω από τον λόφο και εγκατάστασή τους γύρω από το ανδρικό μοναστήρι που είδε ο Σπον.

Οι μοναχοί αυτού του μοναστηριού ίδρυσαν αργότερα στα ΝΔ ένα μετόχι με ναό αφιερωμένο στον Αγ. Νικόλαο στη θέση Λειμόνια (16), δηλωτικό των καλλιεργειών της περιοχής. Τέταρτον, δεν υπήρχε σημαντικός αριθμός κατοίκων στο νησί μέχρι τότε.

Αν εξαιρέσουμε τον χάρτη του Χόμαν (Homman) (17) που σημειώνει το λιμάνι Σελήνια ως porto Salinis (1702) και δύο κατοικημένα κέντρα με το ίδιο όνομα Coluri, δηλ. Κούλουρη ή Metropi, καθώς και το νησάκι Κανάκι (Canaci), κανένας άλλος προγενέστερος ή λίγο μεταγενέστερος δεν προσφέρει κάτι νέο που να δίνει απαντήσεις στο ερώτημα από πότε εμφανίζονται τα λοιπά τοπωνύμια στο νησί και φυσικά οι κατοικήσεις. Μόνο το 1782 ο χάρτης του Σουαζέλ Γκουφιέ (Choisel Gouffier) (18) επαναλαμβάνει τα ίδια με εκείνον του Χόμαν. Πολύ αργότερα, το 1827 εμφανίζεται ο πιο ορθός χάρτης του νησιού με το σχέδιο του Γάλλου καπετάνιου Μ. Γκωτιέ (M. Gauttier) που δεν σημειώνει όμως κατοίκηση και ακολουθεί ο χάρτης επίσης του καπετάνιου Λαπί (Lapie, 1827) που δίνει τα τοπωνύμια Cacivigla (Κακηβίγλα) και Άγιος Νικόλαος (19). Ένας αγγλικός χάρτης του 1839, που αναθεωρήθηκε το 1883 από τους Γάλλους, προσφέρει τις εξής ονομασίες της ανατολικής και ΒΑ ακτής του νησιού: Kakavili αντί Κακηβίγλα, St. Nikolas κοντά στην παραλία των Σεληνίων, Ampelaki, Kamatero, Paloukia και κοντά οι εκκλησίες St. Barbara και St. Laurent, Arsenal, δηλ. Ναύσταθμος, Αραρί, και τέλος το ακρωτήριο Petra Kalogron, δηλ. Πέτρα των Καλογρήρων ή Καλογραιών (20).

Είναι αξιοσημείωτο ότι η θέση Αμπελάκι περιλαμβάνεται σε χάρτη του νησιού συναπτόμενο με εκείνον της Πελοποννήσου ως Ambelachi, που έγινε από τον Ν. Defier το 1715 περίπου (Μουσείο Μπενάκη, αρ. 24805).

Αυτή η πρώιμη αναφορά της τοποθεσίας Αμπελάκι ασφαλώς σχετίζεται με τα γεγονότα του 1688-89 και της εγκατάστασης εκεί των Αθηναίων φυγάδων, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω.

Αφού κάποιοι επώνυμοι Αθηναίοι κάλεσαν τον Φραγκίσκο Μοροζίνι να επιτεθεί στην Αθήνα και να εκδιώξει τους Τούρκους κι αφού σε λίγους μήνες αναχώρησε ο Μοροζίνι αφήνοντάς τους στο έλεος των Τούρκων που απεστάλησαν από τη Χαλκίδα (έδρα του διοικητή στον οποίον υπαγόταν η Αθήνα), οι Αθηναίοι τρομοκρατημένοι διαπεραιώθηκαν στη Σαλαμίνα είτε από τον Πειραιά είτε διά του Κερασινίου. Οι Τούρκοι όχι μόνο λεηλάτησαν την Αθήνα και έκαψαν τον περίφημο ελαιώνα της, αλλά επιτέθηκαν με πλοία στη Σαλαμίνα και εξανδραπόδισαν άνδρες, γυναίκες, παιδιά, γέροντες και παπάδες, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αργυρού Βεναλδή (το 1688) (21).

Όσοι από τους Αθηναίους σώθηκαν και δεν επέστρεψαν στην Αθήνα εγκαταστάθηκαν στο Αμπελάκι, αλλά και εκείνοι που αποφάσισαν να επιστρέψουν δεν το κατόρθωσαν, διότι «Αλβανοί φούστιδες», δηλ. Αρβανίτες φουστανελοφόροι (=ληστές), λεηλατούσαν επί τρία χρόνια ό,τι και όποιον είχε απομείνει στην Αττική. Μόλις το 1690-91, μετά από επιστολή του Αργυρού Βεναλδή και τη μεσολάβηση του Αθηναίου Νικολάου Χειλά που ήταν στην Κωνσταντινούπολη, κατάφεραν οι πρόσφυγες να αποσπάσουν εντολή του σουλτάνου για επανεγκατάσταση στην Αττική με ταυτόχρονη αντιμετώπιση των Αρβανιτών, την οποία ανέλαβε ο Αππουλάχ πασάς που εγκαταστάθηκε στις όχθες του Ιλισσού. Τότε οχυρώθηκε ξανά η Ακρόπολη (1708) και εγκαταστάθηκε ως βοεβόδας ο Μουσταφά Εφένδης που αναφέρεται και σε σχετική επιγραφή (22).

Εχουμε, λοιπόν, σημαντική εγκατάσταση Αθηναίων στη Σαλαμίνα το 1690 και γι' αυτό αναφέρεται το Αμπελάκι στον χάρτη του 1715. Ποιοι, όμως, ήταν οι κάτοικοι της Κούλουρης (Μούλκι); Τα μεταγενέστερα του 1700 γεγονότα δείχνουν εποίκιση του νησιού από Αρβανίτες και τούτο επιβεβαιώνουν τόσο η γλώσσα που μιλούσαν και μιλούν, όσο και τα τοπωνύμια Μάλιζα, Κέριζα, Καλογρέζα, Γκούρι Κούκι, αλλά και τα επίθετά τους (23). Πάντως απ' όπου κι αν ήλθαν, η εγκατάστασή τους οριοθετείται, σύμφωνα με τα τοπωνύμια του νησιού, στο νότιο και το δυτικό τμήμα της Σαλαμίνας. Πότε ήλθαν και από πού είναι ερωτήματα δυσεπίλυτα. Μία πρώτη απάντηση είναι ότι εγκαταστάθηκαν με ενέργειες των Βενετών στα μέσα του 15ου αιώνα, τότε που εφήρμοσαν ανάλογη πολιτική και σε άλλα νησιά που υπάγονταν στη δικαιοδοσία τους, αφ' ενός για να αυξήσουν το ανθρώπινο δυναμικό κι αφ' ετέρου για να προασπίσουν τα νησιά αυτά από τις επιθέσεις των πειρατών.

Είναι, λοιπόν, πιθανόν κάποιες οικογένειες από την Αττική να μετακόμισαν στη Σαλαμίνα και να εγκαταστάθηκαν στο παλιό χωριό «κάτω από τον λόφο», όπως σημείωσε ο περιηγητής Ουέλερ και σε μικρούς σκόρπιους οικισμούς στα βουνά του νησιού όπου διασώθηκαν και τα αρβανίτικα τοπωνύμια. Αν δεν τους είχαν προσκαλέσει οι Βενετοί στη Σαλαμίνα, δεν θα ήταν ανεκτή η παρουσία τους σε ένα νησί που διατελούσε πάντοτε υπό τη διοίκηση και τον έλεγχό τους, ούτε θα δικαιολογείτο η ανοχή των Κουλουργιωτών προς τους φυγάδες Αθηναίους το 1688-89. Φαίνεται εξ άλλου ότι οι Αρβανίτες ήταν εχθρικοί προς τους Τούρκους καθόλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ακόμη κι όταν οι Τούρκοι το 1570-71 προσπάθησαν να εφαρμόσουν την ίδια πολιτική με τους Βενετούς απέναντι στους Αρβανίτες. Τότε, εξ αιτίας των επαναστατικών κινήσεων που παρατηρήθηκαν στον ελληνικό χώρο μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου και τη νίκη των Χριστιανών, ο βεζιρής Μεχμέτ Σοκόλης εφαρμόζοντας ένα πρόγραμμα εποικισμού των νησιών με Αρβανίτες έστειλε το 1571 Αρβανίτες στα Ψαρά και Κάσο, το 1572 στη Σάμο και το 1575 στην Ιο, Άνδρο, Κέα, Κύθνο, Υδρα, Πόρο, Σπέτσες, Κούλουρη και ίσως στη Σκόπελο (24).

Είναι, άραγε, τυχαίο το γεγονός ότι και στην Αττική αυξήθηκε τότε ο αριθμός των οικογενειών τους (25), ενώ εμφανίζονται εγκατεστημένοι στα Παλαιοκούντουρα και Βίλια, δηλ. στη Μεγαρική ακτή απέναντι από τη Σαλαμίνα;

Μετά, λοιπόν, από τα γεγονότα του 1688 και τη συγνώμη που έδωσαν οι Τούρκοι στους Αθηναίους, φαίνεται πως ηρέμησαν κάπως τα πράγματα. Ωστόσο, με επιστολές τους προς τον ηγούμενο της Φανερωμένης ζητούν να μάθουν τις κινήσεις του βενετικού στόλου και τον απειλούν ότι αν συνεργασθεί με εκείνους θα τον κρεμάσουν. Παράλληλα, του χορηγούν τα απαραίτητα χοτζέτια (άδειες) για να οικοδομήσει κελλιά, ενώ υπάγουν το νησί σε φορολογία (26). Καθώς οι Βενετοί οπισθοχωρούν και το 1715 χάνουν οριστικά το τελευταίο προπύργιό τους στο Αιγαίο, την Τήνο, η τουρκική ναυτική παρουσία όλο και πιο συχνή είναι στη Σαλαμίνα. Το λιμάνι κοντά στο Μούλκι (Κούλουρη) που μέχρι τότε ονομαζόταν Φραγκολιμιώνας, από τότε ονομάζεται Τουρκολιμιώνας... (27).

Φαίνεται ότι τότε έγινε και η μετακίνηση από το παλιό χωριό στο Μούλκι, λέξη που δήλωνε τα ιδιόκτητα κτήματα κάποιου (mulk) και προφανώς εννοούνται εκκλησιαστικά κτήματα στα οποία άλλωστε είχε ήδη ιδρυθεί ανδρικό μοναστήρι το 1679 (28). Η ελαφρά φορολογία προς τους κατοίκους είτε για να τους δαλεάσουν είτε διότι δηλώνεται ο μικρός αριθμός τους (29) και η ασχολία τους με τη γεωργία, δασοπονία, κτηνοτροφία, μελισσοκομία και προπάντων με τη συναγωγή ρετινιού και την παραγωγή κατραμίου (30), με το οποίο τροφοδοτούσαν τον καπουδάν πασά για τις επισκευαστικές ανάγκες του στόλου, συνετέλεσε ώστε μετά το 1797 (αφού προηγήθηκαν τα ρωσο-τουρκικά γεγονότα και τα περιστατικά με τον Μητρομάρα και τους Λεμπέσιδες του) η Σαλαμίνα γενικά να ανακάμψει. Στο διάστημα που ακολούθησε (1801-1821) παρατηρείται όχι μόνο αύξηση του ανθρώπινου δυναμικού, αλλά και οικονομική ευεξία που αντικατοπτρίζεται τόσο στην Κούλουρη, όσο και στα νησιά Υδρα - Σπέτσες με ανοικοδόμηση μεγάλων ναών και λαμπρών μαρμάρινων κωδωνοστασίων.

Το 1806 κτίσθηκε και η εκκλησία του Αγ. Δημητρίου Σαλαμίνας (31), ενώ φαίνεται ότι και η Φανερωμένη διέρχεται καλή οικονομική περίοδο, προφανώς και εξαιτίας των αφιερώσεων σε αυτήν γης και ζώων από τους πρόσφυγες Αθηναίους και λοιπούς φιλόθρησκους. Σε αυτές τις δικαιοπραξίες πρέπει να ενταχθεί και η απόκτηση του χωριού Κερατσίνι που το κατείχε μέχρι το 1822 ως μετόχι της. Τότε το πώλησε ο ηγούμενος σε κάποιον Τούρκο Τατάρ Αχμέτ κι αυτού οι γιοι το μεταβίβασαν το 1830 σε κάποιον Νικόλαο Καπετανάκη (32).

Οι ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι οι Κουλουργιώτες ύψωσαν τη σημαία της επαναστάσεως αμέσως μετά τους Σπετσιώτες (33), ενώ η μονή της Φανερωμένης στέγασε πάλι τους φυγάδες Αθηναίους και τροφοδότησε τους άτακτους που συγκεντρώνονταν στο νησί. Οι ζημιές που έπαθε το δάσος του μοναστηριού, καθώς και όλου του νησιού, από την ξύλευση για θέρμανση και ψήσιμο του φαγητού ήταν ανυπολόγιστες. Τα ζώα και τα πουλερικά της μονής καταναλώθηκαν και προκειμένου το μοναστήρι να βρει πόρους αναγκάστηκε να εκποιήσει το μετόχι της, δηλ. το χωριό Κερατσίνι (34). Στην Κούλουρη όσοι μάχιμοι Αθηναίοι βρέθηκαν, μαζί με εκείνους που κατέφυγαν στην Αίγινα, συγκρότησαν δύο στρατιωτικά σώματα υπό τους Αναστ. Λέκκα και Δ. Σχινά. Αυτοί διαπεραιώνονταν στην περιοχή των Μεγάρων και με τη σύμπραξη των Βιλιωτών και των Παλαιοκουντουριωτών έκαναν ξαφνικές επιθέσεις κατά των Τούρκων της Αθήνας (35). Σε μία από αυτές ο Δήμος Ρουμπέσης παραλίγο να σκοτώσει τον Ομέρ Βρυώνη, ο

ο οποίος μετά το περιστατικό εκείνο αποφάσισε να επιτεθεί κατά της Σαλαμίνας ναυλώνοντας δύο ολλανδικά πλοία που βρίσκονταν στον Πειραιά. Οι καπετάνιοι τους, όμως, δεν τόλμησαν να αποπλεύσουν, διότι εμφανίσθηκε στην είσοδο του λιμανιού ο Κωνσταντίνος Μεθενίτης με το πολεμικό του (36). Ακολούθησαν τα γνωστά γεγονότα με τον Καραϊσκάκη στο Κερατσίνι και τον θάνατό του. Μετά τον πόλεμο και την άφιξη του Ι. Καποδίστρια που επιδόθηκε στην ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους, η Σαλαμίνα έγινε έδρα επιμελητείας Τροφίμων (37) για τον μόλις τότε δημιουργημένο τακτικό στρατό. Τότε συνέβη περιστατικό που άφησε άσχημες εντυπώσεις, καθώς ο Γεώργιος Σταυράκογλος από τη Χίο, αρχηγός 300 στρατιωτών, διαμαρτυρόμενος προς τον Γεώργιο Κριεζώτου (χιλίαρχο) διότι δεν του έδινε τα μισθοσητρήσια των στρατιωτών του, απειλήθηκε να σταλεί σιδηροδέσμιος στις φυλακές Μεθάνων. Τότε ο Γ. Σταυράκογλος θεώρησε την απάντηση προσβλητική και αυτοπυροβολήθηκε, αφού έκανε προηγουμένως τη διαθήκη του και έδωσε κατάρα στους στρατιώτες του να τη διαβάσουν επάνω στον τάφο του. Αφησε μάλιστα όλη την περιουσία του στους στρατιώτες του που αποτελείτο από τρία τριάρια... (4-4-1828) (38).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Από τους αρχαιολόγους που έκαναν ανασκαφές στη Σαλαμίνα και δημοσίευσαν άρθρα τους στην «Αρχαιολογική Εφημερίδα» με τα πορίσματά τους ήταν οι Καθβαδίας, Πάλλας, Πετράκος, Ανδρειωμένου, Μαστροκώστας, Δαβάρας. Εκτός από αυτούς ο Γεώργιος Βορεάδης μελέτησε τη γεωλογία του νησιού (Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 4/1929, σελ. 123 κ.εξ.), ο Α. Ξυγγόπουλος τις εκκλησίες (εκκλησίες και μοναστήρια της Σαλαμίνας, 1925), ακολούθησε ο Δ. Πάλλας (Σαλαμινιακά, ΑΕ (1950-51), σσ. 167-75 και ΑΕ (1948-49), σσ. 112-34), ενώ είχε προηγηθεί το άρθρο του Π. Φουρίκη, «Η μονή Αγ. Νικολάου Σαλαμίνας», Ημερολόγιον Σκόκου 1924. Γενικότερα θέματα σχετικά με τη ναυμαχία μπορεί κανείς να δει στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη, τ. ΚΑ' (1930), σσ. 458-62 και στον Peter Green, *The year of Salamis 480-479*, Λονδίνο 1970. Κατατοπιστικά άρθρα με τουριστικές πληροφορίες ή σχετιζόμενα με τα έργα επέκτασης του λιμανιού του Πειραιά είναι της Ειρ. Κωνσταντοπούλου, «Σαλαμίς», Αθήνα 1968, Οδηγός Ελευθερουδάκη τ. Α' (1926), σσ. 107-10, *Athenes et ses environs*, Παρίσι 1980 (*Les guides bleus*), σσ. 322-5, της δεκαπενθήμερης τοπικής εφημερίδας του Ν. Παϊζη «Η Σαλαμίνα» από το 1963 κ.εξ. και του Ν. Κούτση, «Σαλαμίνας Κυνόσουρα», Σαλαμίνα 1970. Κάποια περιηγητικά κείμενα του 1917 και του 1928 δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν και μολονότι είχαν δημοσιευθεί από τότε δεν έτυχαν ιδιαίτερης προσοχής. Πρόκειται για εκείνα του Θ. Κόντερη, «Ο Σαρωνικός και τα ιστορικά νησιά», εν Αθήναις 1930, σσ. 9-26, του Χρ. Ενεισλίδη που περιλαμβάνεται στα «Αττικά» του, τ. 2 (1982), σσ. 236-8 και του Κ.Α. Ψάχου, «Δημώδη άσματα Σκύρου. Τρία Θεσσαλικά, εν της Σαλαμίνας και εν των Ψαρών», εν Αθήναις 1910, σσ. 25-6. Ιδιαίτερη μνεία για την επιστημονική αντιμετώπιση του θέματός τους οφείλουμε στον Μ. Γκητάκο, «Η εν Σαλαμίνα ιερά μονή της Φανερωμένης», εν Αθήναις 1952 και θ' έκδ. 1981, Γ. Σωτηρίου, «Η μονή της Φανερωμένης», ΕΕΒΣ Α' (1924), σσ. 109 κ.εξ., Γρ. Πουλημένος, «Τρεις φάσεις του καθολικού της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα», Περιλήψεις ανακοινώσεων του 8ου Συμποσίου βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα 1988, σσ. 86 και Αρ. Πετρονώτης, «Ο Αγιο-Δημήτρης της πόλης Σαλαμίνας», Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση, τ. 2 (1979), σσ. 197-207 (έκδ. ΕΜΠ). Για τους αγιογράφους που εργάσθηκαν στη διακόσμηση της Φανερωμένης, βλ. Μαν. Χατζηδάκης, *Ελληνες ζωγράφοι μετά την Αλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1988, ενώ για τα συμβάντα του 1689 με τον Μοροζίνι και του 1821 με τον Καραϊσκάκη, βλ. Π. Ευαγγέλου, Πειραιϊκό Αρχείο, τ. Α'-Γ' (1981-86), όπου πλήθος κειμένων και απομνημονευμάτων. Στα τελευταία πρέπει να συμπεριληφθεί του Β. Τσιάτη, «Πειραιώτικοι Παλμοί», Πειραιάς 1982 και το ντοκουμπαρισμένο μυθιστόρημα του Γ. Μαρτίνη, «Σαλαμίνα λατρεία μου», Αθήνα 1985.
2. Ι. Κακριδής, *Ελληνική Μυθολογία*, τ. Α', σσ. 78, 82, 89, 123, Β', σελ. 227, Γ', σσ. 48, 56, 137, 159, 304, 310, 311, 314-6, Δ', σελ. 91, Ε', σσ. 15, 41, 129, 322, 323.
3. Ειρ. Κωνσταντοπούλου, *Σαλαμίς*, Αθήνα 1968, σσ. 5-7.
4. Δ. Πάλλας, «Σαλαμινιακά», ΑΕ (1948-49), σσ. 112-34 και ΑΕ (1950-51), σσ. 167-75. Α. Ξυγγόπουλος, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σαλαμίνας*, Αθήνα 1925.
5. Γρ. Πουλημένος, «Τρεις φάσεις του καθολικού της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα», 8ο Συμπόσιο

- βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης 1988, Περιλήψεις, σελ. 86. Επίσης Γ. Νικολακόπουλος, Τα κεραμικά του καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης της Σαλαμίνας, Αθήνα 1980.
6. Μ. Γκητάκος, Η εν Σαλαμίνοι ιερά μονή της Φανερωμένης, εν Αθήναις 1952 και Η μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας, εν Αθήναις 1981. Επίσης, Μάνος Μπίρης, «Το καθολικό της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα», Εκκλησίες μετά την Αλωση, τ. Γ' (1989), σσ. 179-88.
7. Ως Κούλουρις αναφέρεται το νησί το 1180. Βλ. Φ. Γρηγορόβιος, Μεσαιωνική ιστορία των Αθηνών, Αθήνα 1990, σελ. 281.
8. Δ. Πάλλας, «Σαλαμινιακά», σελ. 116. Μαρμάρια αρχαία μέλη έχουν μεταφερθεί από το Τελεστήριο της Ελευσίνας. Βλ. Μ. Γκητάκος, ό.π., 124-5.
9. Γρ. Πουλημένος, ό.π., Μ. Γκητάκος, Η μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας, Αθήνα 1981, σσ. 140-1.
10. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη, τ. ΚΑ' (1930), σελ. 458 και Δ. Πάλλας, «Βροκή/Βοϊκή», Αθηνά 80 (1989), σελ. 130 και το ιστορικό πλαίσιο στην παρούσα εργασία.
11. Δ. Πάλλας, ό.π., σσ. 116, 117, 119.
12. Ο Μ. Χωνιάτης (1182-1222) αναφέρει ότι το νησί υπέστη τα πάνδεινα από τους πειρατές κατά τον 13ο αιώνα και τότε αιχμαλωτίσθηκαν 500 άτομα. Βλ. Μ. Γκητάκος, ό.π., σελ. 142.
13. Δ. Πάλλας, ό.π., σσ. 112-9 και Αθηνά 80 (1989), σελ. 127.
14. Βλ. Χάρης Κουτελάκης - Αμάντα Φωσκόλου, «Ιστορική έρευνα για το Κερατσίνι μέχρι το 1875», Ψυττάλεια 3-4 (1986), σσ. 76-7.
15. Ο μύθος είναι πανελλαδικά γνωστός με κάποιες παραλλαγές. Στα Δωδεκάνησα είναι γνωστό ως όνομα το «Δράκος» και δηλώνει το αγόρι που μετά τη γέννησή του στάθηκε αιτία, κατά τη λαϊκή αντίληψη, να μη επιβιώσει κανένα από τα υπόλοιπα παιδιά της οικογένειας. Έτσι αποκαλούσαν και στην Κρήτη τα αγόρια που ζούσαν, αν τα προηγούμενα παιδιά της οικογένειας πέθαιναν από κάποια αρρώστια. Οι Αθηναίοι «Δράκο» αποκαλούσαν το αβάπτιστο αρσενικό παιδί κατά τον 18ο-19ο αιώνα. Αλλά και το λιμάνι του Πειραιά λεγόταν «πόρτο Δράκο» όχι ίσως εξ αιτίας του μαρμάρινου λέοντα που υπήρχε εκεί μέχρι το 1689, αλλά διότι η έκταση γύρω από το λιμάνι ανήκε προφανώς σε κάποιον Αθηναίο με το όνομα Δράκος. Βλ. Ψυττάλεια 10-11 (1988), σελ. 27. Για το περιστατικό που αναφέρεται στη Σαλαμίνα θα πρέπει να υποθέσουμε ότι σχετίζεται με κάποια αρρώστια που αύξησε την παιδική θνησιμότητα τότε ή κάποια εκτεταμένη αιχμαλωσία ή παιδομάζωμα.
16. Π. Φουρικής, «Ο παλιός Άγιο-Νικόλας της Σαλαμίνας», Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος 1923 (σσ. 443-8) και 1924 (σσ. 121-40).
17. Δ. Πάλλας, ό.π., σελ. 119 σημ. 3.
18. Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου, Αθήνα 1988, σελ. 150, εκδ. Ολκός.
19. Στο ίδιο, ό.π., σσ. 220 και 229.
20. Στη συλλογή του Χάρη Μ. Κουτελάκη.
21. Βλ. Δημ. Καμπούρογλου, Ιστορία των Αθηνών τ. Γ', σσ. 251, 261.
22. Βλ. στον ίδιο, ό.π., τ. Α', σελ. 45 και Γ', σελ. 260-2. Σώζεται και τουρκικό έγγραφο στη Φανερωμένη που κάνει λόγο για τα κτήματα των φυγάδων Αθηναίων. Βλ. Μ. Γκητάκος, ό.π., σελ. 52 αρ. 27.
23. Βλ. το περιηγητικό κείμενο του Θ. Κόντερη και παλαιούς χάρτες του νησιού. Ο Δ. Πάλλας υποστηρίζει ότι ένα δεύτερο ρεύμα Αλβανών πρέπει να εγκαταστάθηκε στο Αμπελάκι «όχι πολλές δεκαετίες προ των αρχών του 17ου αι.». Βλ. Αθηνά 80 (1989), σσ. 119 και 134.
24. Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β', σσ. 105 και 110. Επίσης, Χ. Κουτελάκης, «Αλαγιώτες - Κουντουριώτες», Ονόματα 12 (1989) και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι (Εκδοτική ΑΕ), σσ. 91, 177, 320, 321.
25. Βλ. Ν. Μοσχονάς, «Η επιδρομή του Καρόλου Α' Τοσσο στην Αργολίδα το 1395», Δίπτυχα (1982-3), σελ. 243 όπου σημειώνει ότι η επίθεση έγινε με μισθοφόρους Αρβανίτες, και κατά της Αθήνας.
26. Βλ. Μ. Γκητάκος, Η μονή Φανερωμένης Σαλαμίνας, εν Αθήναις 1981, σσ. 60, 65, 66 αρ. εγγρ. 6, 7. Κατά το 1698 οι καλόγεροι έπρεπε να καταβάλλουν στον καπουδάν πασά 4 καντάρια μέλι.
27. Δ. Πάλλας, ό.π.
28. Στον ίδιο, ό.π., σελ. 118. Ως Μούλκι αναφέρεται από τον περιηγητή Ντόντουελ (Dodwell) στις αρχές του 19ου αιώνα και μάλιστα καταγράφηκε διένεξη κυριότητας της περιοχής μεταξύ Εκκλησίας και Δήμου

Σαλαμίνας ήδη το 1833. Βλ. Πάλλας, «Βροκή/Βοϊκή», ό.π., σελ. 116, σημ. 2.

29. Ι. Λυκούρης, Η διοίκηση και δικαιοσύνη των τουρκοκρατούμενων νήσων επί τη βάσει εγγράφων του Ιστορικού Αρχείου Υδρας και άλλων, Παράρτημα ΕΕΝΣΠΑ, Αθήνα 1954, σελ. 25, όπου αναφέρεται ότι η Σαλαμίνα το 1797 εμφανίζεται τελευταία στον φορολογικό κατάλογο. Πάντως, οι Σαλαμίνοι είχαν αποικία τους στη Μ. Ασία τον Γέροντα και πωλούσαν κατράμι που έφεραν από τη Σκόπελο. Βλ. Α. Χατζής, Νήσος Σαλαμίς, Αθήνα 1973, σελ. 39. Και στο Κατάστιχο φόρου των νησιών του Φρ. Μοροζίνι (αρ. 1129) η Σαλαμίνα σημειώνεται ότι συνεισέφερε το 1694 μόλις 600 ρεάλια «λόγω της πτωχείας, των βιαιοπραγιών και των αφαιμάξεων διαφόρων πειρατών». Βλ. Κ. Μέρτζιος, Μακεδονικά 1 (1953), σελ. 2.

30. Α. Πετρονώτης, «Ο Αγιο-Δημήτρης της πόλης Σαλαμίνας», Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση, τ. 1 (1979), σελ. 203. Ανδ. Ι. Οικονόμου, «Αρβανίτικα τραγούδια του ρετσινιού από τα Βίλλια της Αττικής», Λαογραφία 34 (1985-86), Αθήνα 1988, σσ. 151-7.

31. Α. Πετρονώτης, ό.π.

32. Κατά το 1701 είχε μετόχι στο χωριό Ελευσίνα με τρεις εκκλησίες και τον Αγ. Σάββα Βοιτολιμιώνος στη Σαλαμίνα. Βλ. Γκητάκος, ό.π., σελ. 49. Μετόχι της ήταν και το χωριό Πάμφη (σήμερα Μπάφι), αρχαίος δήμος Παμβωτάδαι, στις υπώρειες της Πάρνηθας. Βλ. Δ. Σουρμελής, Αττικά, Αθήνα 1853, σελ. 93.

33. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική ΑΕ, τ. ΙΒ', σελ. 101.

34. Μ. Γκητάκος, Η μονή Φανερωμένης..., εν Αθήναις 1966, σσ. 54, 176.

35. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., σσ. 152-3. Για την υπεράσπιση της Ακρόπολης ήλθαν επίσης 40 Κουλουργιώτες με αρχηγούς τον Μπιρμπίλη και Ιω. Βιένα. Βλ. Δ. Σουρμελής, Ιστορία των Αθηνών, Αθήνα 1853, σελ. 37.

36. Στο ίδιο, ό.π.

37. Επρόκειτο για Κλιμάκιο του Γενικού Φροντιστηρίου που διατηρούσε δικές του αποθήκες τροφίμων και πολεμοφοδίων με έδρα τη μονή Φανερωμένης.

38. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Φάκελος αρ. 36 (Εκτακτοι Επίτροποι). Ανακοινώθηκε για πρώτη φορά από τον Χάρη Μιχ. Κουτελάκη στην πανηγυρική ομιλία για την επέτειο της 25ης Μαρτίου στην αίθουσα του Πειραιϊκού Συνδέσμου (1989).